

ÇEVRE PROBLEMATİĞİ VE DİN

*Doç. Dr. Mehmet BAYYİĞİT**

Abstract

The Problems of Environment and Religion

The problems of environment which became interdisciplines problematic is a multidimensioned and a very wide subject. It is inevitable to research the role of religions in solving the environmental problems because of the fact that today it is impossible to try to understand the relations of the humanbeing with the environment without taking into consideration the as it had been in the past.

In this article, it has been researched the historical and mental bases of the problematic of environment as a fact and religious perspective of God-humanbeing-nature relations within the context of fundamental paradigms. As a result, it has been seen that the environmental problems can be solved by means of technological, social, cultural and lawful measures and regulations alongside especiall with the moral formulations within the comprehensive approach.

Tarihin hiç bir döneminde görülmediği kadar, tabiatı, dengeler sistemini, dolayısıyla tüm canlıları tehdit eder duruma gelen çevre sorunları, kuşkusuz günümüzün global nitelik taşıyan en önemli sorunlarından birisidir. Disiplinler arası bir problematik haline gelen çevre sorunları, çok boyutlu ve oldukça geniş bir konudur.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Genel bir tanımla; insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içerisinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal faktörlerin toplamına çevre dediğimizde, çevrenin kapsamadığı hiçbir alan ve süreç kalmamaktadır. Başka bir ifade ile; canlı ve cansız varlıkların karşılıklı etkileşimlerinin bütünü çevreyi oluştururken, fiziksel çevre ile toplumsal çevrenin birbirlerini tamamladıkları görülür. Yani fiziksel çevresinden etkilenmeyen bir toplumsal çevre olamayacağı gibi, toplumsal yapıdan bağımsız, ondan etkilenmeyen bir fiziksel çevre de düşünülemez. Fiziksel ve toplumsal boyutları ile bir bütün olan çevrenin¹ ve sorunlarının anlaşılabilmesi bu bütüncül bakış açısıyla mümkün olabilecektir.

İnsan, toplumsal bir varlıktır. Bu özelliği ile de âdeta çevrenin ürünüdür. İçinde doğup-yaşadığı sosyo-kültürel çevre onun benliğini, kişiliğini oluşturduğu gibi, insan-toplum, insan-tabiat ilişkilerinde de yönlendirici rol oynar, aynı zamanda ona dünya görüşü kazandırır. Bu anlamda kültürün temel unsurlarından olan din, insanın gerek toplumsal, gerekse fiziksel çevresiyle ilişkilerinde, anlamlandırma ve tanımlamalarında en önemli etkidir. Bu nedenle, insanın çevreyle ilişkilerini dinden bağımsız düşünmek, anlamaya çalışmak mümkün değildir.

Gerek bireysel gerekse toplumsal tutumların/vaziyet alışların dinden soyutlanarak açıklanamayacağı anlaşıldığından dinin, insanın/toplumların çevreyle ilişkilerindeki belirleyici rolü dikkate alınarak, problematiğin dinsel kökenine ve tarihsel süreçteki değişim evrelerine bakmak, bugünü anlayabilmek, çözümlenebilmek için temel koşul gibi görünmektedir.

Dinlerin, çevreye bakışına geçmeden önce, çevre sorunlarının tarihsel, toplumsal ve düşünsel arkaplanına bakmakta yarar vardır. Her ne kadar, çevre problematiğinin hatta çevre sözcüğünün toplumların günlük dilinde kullanımının çeyrek yüzyıllık bir geçmişi varsa da, kökeni itibarıyla, Batı'nın dolayısıyla insanoğlunun büyük değişim/dönüşüm sürecine girdiği Rönesans'la başlayan yeni dönemin, insan-tabiat ilişkilerinin aldığı yeni şekille başladığı söylenebilir.

Ortaçağ'ın koyu teolojik/metafizik tutumunun getirdiği yılgınlık, umutsuzluk, Rönesans öncesi insanların fiziğe/maddi alana sığınmalarına sebep olmuş, Rönesans'la birlikte insanlar dikkatlerini tabiat üzerine, yeryüzüne yöneltmeye başlamışlardı. Bu olay, Ortaçağ insanı için esas olan istikrar ve cari

¹ Ruşen Keleş-Can Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi Yay., Ank., 1993, ss. 21-25.

durumun korunması, bunun için de her türlü değişime ve dolayısıyla ilerlemeye karşı benimsenmiş olan statikliğin yerine ilerlemenin tercih edildiği dönemlerin başlangıcı olmuştur. Descartes'in etkisiyle, öte dünyaya duyulan arzu bu dünyaya yönelmiştir. Ama, bu dünyayı elde etmek için, öte dünyayı elde etme yöntemlerinin -ahlak, din, iman...- kullanılamayacağı açıktır. Bu dünyada kurulacak yeryüzü cenneti, bilim ve tekniğin kullanımı, bir çok makinaların icadı ile tabiat üzerinde tam bir egemenlik sağlanarak kurulabilecektir. Böylece, gelişme ve büyümeye olan inanç bir din haline gelmiştir.² Copernicus (1473-1543) ile başlayıp, Kepler (1571-1630) ve Galileo (1564-1642) tarafından geliştirilen, Bacon (1561-1626) ve Descartes (1569-1650) ile felsefi temelleri atılan, Newton (1642-1727) ile zirveye ulaşan bilimsel devrim sürecinde kadim bilgi anlayışı, hem epistemolojik-metodolojik açıdan, hem de bilgiyi elde etmenin amacı açısından dönüşüme uğramış, teolojik-metafiziksel temellere dayanan bilgi ve kozmos anlayışı terk edilerek, bunun yerini gözlem ve deneye dayanan ve amacı insanın eşya ve evren üzerindeki egemenliğini arttırmak olan profan ve seküler bir bilim anlayışı almıştır.³ Descartes'dan beri, dünyanın bizim emrimizde bir şey olduğu fikri tamamıyla yerleşmiş durumdadır: Bu şey maddedir.⁴ Anthropocentric (insanmerkezci) düşüncenin ürünü olan bu anlayış, kendine özgü, pragmatik insan tipinin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır.

Ortaçağ Hıristiyan düşüncesine bir tepki olarak doğan bu yeni anlayış, zamanla özellikle de XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde ve XIX. Yüzyılda dini, manevi ve metafizik olan her şeyi reddetme eğilimi göstererek, tek geçerli bilgi ve bilgi edinme yöntemi olarak deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgiyi kabul ettiğinden, tüm dini/metafizik anlayışlar, değerler geçersiz kabul edilmiştir. Bireyin toplum ve tabiatla olan ilişkileri tamamen seküler ve insanmerkezli bir anlayış üzerine bina edilmesi sonucu da, tümüyle evrenin aşkın ve mutlak bir varlık tarafından yaratıldığı, yine evrendeki düzenin, dengenin ve güzelliklerin kaynağının da aşkın varlığın kendisini ifade etmesi olduğu inancı, yerini Neo-Darwinizm'in her şeyi tesadüf ve evrimle temellendirmeye çalışan anlayışına bıraktığı görülmüştür. Bu anlayışın bir sonucu olarak insan, doğal evrim sonucu

² Bkz. İbrahim Uslu, *Çevre Sorunları*, İnsan Yay., İst., 1995, ss. 34-35, 57; Roger Garaudy, *İslam'ın Va'dettikleri*, 4. bs., Çev. Salih Akdemir, Pınar Yay., İst., 1984, s. 78.

³ İbrahim Uslu, *a.g.e.*, s. 115; S. Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, 2. bs., İnsan Yay., İst.1995, ss. 205-206.

⁴ Laberthonniere, *Descartes Üzerine Tetkikler*, Çev. Mehmet Karasan, Maarif Vekaleti Yay., Ank., 1959, s. 190.

ve tesadüfen gelişmiş; hayattaki tek amacı var olmak için mücadele etmek olan bir varlığa dönüşmüştür. Hayatta kalmanın tek ilkesi olarak mücadeleyi ve savaşmayı kabul eden bu anlayışın sonucu olarak, insan akli, bilgisi ve teknolojiyle başta tabiat olmak üzere zayıfa, güçsüze, az gelişmişe ve gelişmemişe hayat hakkı tanımamıştır.⁵

İnsanın tabiatı algılama biçiminde meydana gelen bu farklılaşma çevre sorunlarının da başlangıcı sayılabilir. Çünkü insanın tabiata egemen olma anlayışı, insan ile yaşadığı çevre arasındaki uyumu bozmuş, sınırsız ve sorumsuz bir şekilde tabiatı ve tabii kaynakları sömürmesine dönüşmüştür. Modern anlayışın en belirgin özelliği, tabiatı nesneleştirilmesi; hammadde kaynağı bir meta haline getirmesi ve her türlü değerden soyutlamasıdır. Bütün kadim kültürlerde kutsal bir boyutu olan, saygı duyulan ve belli bir ölçüyle kendisinden yararlanılan tabiat⁶ sömürü alanı haline gelmiştir. Erich Fromm, “sömürücü tavır, genellikle sadistic bir ilişki kurmayı gerektirir: İhtiyaç duyduğum her şeyi ötekenden zorla alıyorsam, ona söz geçirmek, egemen olmak ve onu kendi egemenliğimin güçsüz bir objesi haline getirmek zorundayımdır”⁷ diyor. İşte bu sömürücü tavır, tabiatla sınırlı kalmamış, Darwin'in (1809-1882) doğal ayıklanma varsayımının toplum bilimlerine uygulanması sonucu olarak, yalnızca çevrenin, doğal değerlerin, yeraltı ve yerüstü zenginliklerin değil, aynı zamanda insanın sömürülmesinin de doğal karşılandığı bir döneme girilmiştir.⁸ Bu da, doğal olarak yeni pazar arayışlarını ve sömürgeleri ortaya çıkarmıştır.

Bilimin endüstriyelleşmesi sonucu, özellikle XIX. Yüzyıla gelindiğinde sanayileşmede büyük gelişmeler olmuş, bu yüzyıl, bilim ve teknolojinin hızla ilerlediği, insanın kendisini çevreyi denetleyebilen tek güç saydığı bir dönem olmuştur. Bunun sonucu, çevrenin geçmişe oranla daha çok tahrip edici biçimde işlendiği görülmüş, üretim miktarı, kullanılan ham madde miktarı, üretim sürecinde çevreye bırakılan zararlı madde miktarı eskisiyle kıyaslanmayacak ölçüde artmıştır.⁹ Kendini yenileme yeteneği kabul edilen tabiatın, zamanla bu

⁵ İbrahim Özdemir, “Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlakı'nın Önemi”, *Ank. Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Özel Sayı, Cumhuriyet'in 75. Yıldönümü Armağanı, Ank.1999, s. 299.

⁶ İbrahim Özdemir-Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam*, Diyanet İşleri Bşk.Yay., Ank., 1997, s. 63.

⁷ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 2. bs., Çev. Ayda Yörükan, Türkiye İş Bankası Yay., byy, 1994, s. 135.

⁸ Ruşen Keleş-Can Hamamcı, a.g.e., s. 41.

⁹ A.y.

özelliğini, kirlenmenin boyutlarının olağanüstü artması sonucu, yitirmesiyle karşı karşıya kaldığı fark edilememiştir.

Böylece tabiat, ulaşılabilecek son noktaya kadar kullanılmaya ve istismar edilmeye devam edilen bir “şey” haline gelmiştir. Tabii kaynakların tükenişinin, kentsel sorunların, doğal güzelliklerin tahrip edilmesinin, çevrenin makine ve ürünleri tarafından yaşanmaz hale getirilmesinin, psiko-sosyal sorunların, daha başka aşılması imkansız bin bir türlü başka zorlukların nedeni tabiatın boyunduruk altına alınmasıdır.¹⁰ Çağdaş insan, madde üzerindeki gücü arttıkça, özel hayatında ve toplum içerisinde kendini güçsüz hissetmeye başlamıştır. Tabiata egemen olmak için yeni ve daha iyi araçlar icad ettikçe, bu araçların karmakarışık ağına düşmüş ve onlara anlam kazandıran biricik amacı –yani kendisini- gözden kaçırmıştır. Tabiatın efendisi oldukça, kendi elleriyle yapmış olduğu makinenin kölesi haline gelmiştir.¹¹ Bu süreç, modern insanın hem fiziksel hem de toplumsal çevreyle ilişkilerinin bozulmasına, bunun doğal bir sonucu olarak da, kendisine, topluma, tabiata yabancılaşmasına neden olmuştur.

Batı'da bu anlayışın ve ortaya çıkardığı ekolojik sorunların kökeninde Yahudi-Hıristiyan teolojisinin rol oynadığını ileri sürenler vardır. Bu konuda tartışmayı başlatan Lynn White Jr.'dir. O'na göre¹²; Batı kültürünün tabiata karşı tutumunun kökleri Yahudi-Hıristiyan geleneğinde, tabiatın insana hizmetten başka bir varlık nedeninin olmadığını kabul edilmesi, insanın temel rolünün de, tabiatla uyum içinde yaşamak değil, tabiata egemen olmak şeklinde görülmesidir. “Ve Allah dedi; Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım ve denizin balıklarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun.”¹³ Çünkü bu gelenek tarihin gördüğü en büyük insanmerkezli (anthropocentric) geleneğiydi. Bu sebeple, Hıristiyanlık, doğal ve fiziki bilimlerin ortaya çıkışına aracılık etmiş, ama aynı zamanda insanın tabiat üzerindeki egemenliğini de kutsallaştırarak “sömürücü bir ahlakı” beslemiştir. Hıristiyanlık geleneğindeki “egemenlik” kavramına dikkat çeken Henlee H.

¹⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 2.bs. İşaret Yay., İst., 1988, s. 14-15.

¹¹ Erich Fromm, *a.g.e.*, s. 12

¹² Lynn White Jr., “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, in *Man and The Environment*, (Eds.) WesJackson and Kansas Wesleyan, (Dubuque, Iowa: WM.C. Brown Company Publishers, 1971), p. 27'dennakledenler; İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yay., Ank. 1997, s. 94; İbrahim Uslu, *a.g.e.*, s. 48.

¹³ *Tevrat*, Tekvin, 1/26.

Barnett¹⁴, Hıristiyan düşünüşünün, yüzyıllarca bu kavramın yorumunda hatalı davrandığını, “verimli ol, üre, dünyayı doldur ve boyun eğdir”¹⁵ anlayışını, insanların tabiatı kullanışı ve haksız istismarı için gerekçe saydığını söyler. “Gelecekte Hıristiyan yaklaşımının tabiata karşı ekolojik tahribatta büyük bir faktör olduğunu” söyleyen Richard Quebedeaux¹⁶ ise, ahiret üzerine yüklenen anlamın, dünyaya lakaytlık ve hatta istismara yol açtığını belirtir.

Bütün bu ve benzeri iddialar Batı'da büyük tartışmalara neden oldu, Yahudi ve Hıristiyan düşünürleri, bu argümanların ilk bakışta doğru gibi görünse de, İncil ve Tevrat'ın bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmediğini, çevre bunalımından Hıristiyanlığın sorumlu tutulamayacağını, şayet tarihte bir sorumlu aranıyorsa bunun Hıristiyanlığın o dönemlerdeki yorum ve algılanış biçimiyle ilgili olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Çünkü, bu karşı tezlerin yanı sıra, Hıristiyan geleneği içinde bir çok çevreci görüş ve yorumlara da rastlamak mümkündür.¹⁷ Ancak, bütün bu tartışmaların sonucunda, Hıristiyan düşünüşünde kökten bir ıslahatın gündeme geldiği de bir gerçektir. Çünkü, ilk kez Hıristiyan bilginleri “egemenlik”e yüklenen anlamı yeniden tanımlamaya ve böylece entropik dünya görüşü için ilahi temelleri oluşturmaya başladılar. Egemenlik tabiatın sömürülmesini değil, tabiat üzerinde kâhyalığı ifade etmektedir. Barnett, “Kilise ve Ekolojik Bunalım” adlı eserinde, İncil'deki insan yorumunun yeryüzünün bakıcısı, bekçisi ve koruyucusu olduğunu söyler. Barnett'e göre, bir kahyanın ilk görevi “vefadır, zira başkasına ait olan şeylere bakar.”¹⁸ Bu yüzden insanlar, dünyada Tanrı'nın yarattıklarını koruyan halifeleri olarak davranmalıdır. Çünkü bu ahit, insanları, tüm yaratıklar varlıklarını aynı kaynağa, Tanrı'ya borçlu oldukları için eşit olmalarına rağmen, sorumlulukları nedeniyle farklı kılar. Françis Schaeffer, “Kirlenme ve İnsanın Ölümü” adlı eserinde¹⁹ belirttiği gibi, bu fark, insanların Tanrı'nın suretinde yaratıl-

¹⁴ Henlee H. Barnett, *The Church and the Ecological Crisis*, (Grand Rapids, Mich.Erdmans, 1972), ss. 69-79'dan nakleden; Jeremy Rifkin ve Ted Howard, *Entropi: Dünyaya Yeni Bir Bakış*, Çev. Hakan Okay, Ağaç Yay., İst., 1992, s.254.

¹⁵ “Ve Allah onları mübarek kıldı ve Allah onlara dedi: Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun ve onu tabi kılın ve denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun” *Tevrat*, Tekvin, 1/28.

¹⁶ Richard Quebedeaux, *The Young Evangelicals* (New York, Harper-Row, 1974), s. 127-128'den nakleden, Jeremy Rifkin ve Ted Howard, *a.g.e.*, s. 253.

¹⁷ İbrahim Özdemir, *a.g.e.*, ss. 95-96.

¹⁸ Henlee H. Barnett, *a.g.e.*, ss. 78-81'den nakleden J. Rifkin ve Ted Howard, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁹ Françis A. Schaeffer, *Pollution and the Death of Man, The Cristian View of Ecology* (Wheaton, Ill., Tyndale House, 1970) ss. 49-50'den nakleden ; Jeremy Rifkin ve Ted Hovvard, *a.g.e.*, s. 255-256.

maları ve Tanrı'nın diğer yaratıkları üzerinde kahyalık sorumluluğunun insanlara verilmesinden kaynaklanır. Bu nedenle, insanlar, diğer tüm varlıklara eşit ve bağımlı olarak tabiatın bir parçası, aynı zamanda doğayı korumak ve bakım için sorumluluğuyla tabiatın ayrıdır. İnsanlar bu iki ilişkiyi kabul edip, sadakat gösterirlerse ahitlerine bağlı kalırlar. Ancak, insanlar Tanrı'nın yaratıklarını, kendi malları gibi, Tanrı adına değil de kendi amaçları için kullanırlarsa ahdi bozmuş ve Tanrı'ya isyan etmiş olurlar.

Böylece, insan-tabiat ilişkilerine kökten değişik bir yorum getiren Hıristiyan bilginler, tabiatı bir meta, sömürülecek bir “şey” olarak görmek yerine, kutsal boyutu vurgulayarak, kahyalık ve koruyuculuk biçiminde yeni bir egemenlik görüşleri ile geleneksel Hıristiyan teolojisi ve geçen birkaç yüzyılın mekanik dünya görüşünden ayrılırlar. Bu yeni anlamlandırma ve yorum, insan-tabiat-Tanrı ilişkilerinde yeni bir “Hıristiyan Reformasyonu” olarak nitelendirilebilir.²⁰

Tarih boyunca yeryüzü bir çok uygarlıkların ve dinlerin varlığına şahit olmuştur. Ancak, bütün kadim uygarlıklarda ve geleneklerde Batı uygarlığının insan-tabiat ilişkilerindeki problematiğinin yaşanmadığını görüyoruz. Uzakdoğu Çin, Japon uygarlıklarıyla, Hind uygarlığının; Budist, Taoist, Şintoist, Konfüçyanist, Hinduist... tüm geleneklerinde tabiata karşı bir bağlılık, saygılı tutum sonucu güçlü bir sembolizm duygusuyla kozmos, metafiziksel gerçeklere açılan bir kapı olarak kabul edilmiş, dünyanın amprik anlamda değil, metafiziksel anlamda bilinebileceği inancıyla, tabiat kutsal ve Tanrısal bir yapı olarak görülmüş²¹, her şeyin birbirine bağımlılığı, bütünlüğü ve bölünmezliği temel düşünceleri olmuştur. Bu nedenle, bütün kadim geleneklerde, günümüze kadar metafiziksel tutumların sürekliliğini koruması sebebiyle, Batı uygarlığının ortaya çıkardığı ekolojik sorunlar oluşmamıştır.

İslam uygarlığının temeli olan İslam'ın çevre anlayışının temel ilkelerini Kur'an-ı Kerim'de aramak gerekir. İslam'da Allah-insan-tabiat ilişkilerinin nasıl düzenlendiğine bakıldığında, S.H.Nasr'ın ifadesiyle²²; tümüyle evrenin “makro-kozmik vahiy” olarak nitelendirilebilecek özelliklere sahip olduğu görülür. İnsana indirilen vahiy (Kur'an-ı Kerim), yine Allah'ın bir kitabı olan kozmik vahiyden ayrı düşünülemez. Çünkü, evrendeki tüm canlı ve cansız varlıklar, tabiat olayları Allah'ın ayetleri (işaretleri, sembolleri, delilleridir). “Şüphesiz gök-

²⁰ Jeremy Rifkin ve Ted Hovvard, *a.g.e.*, s. 258.

²¹ Bkz. S. Hüseyin Nasr, *a.g.e.*, ss. 104-118.

²² *A.e.*, s. 121.

lerde ve yerde inananlar için birçok ayetler vardır. Sizin yaratılışınızda ve Allah'ın yeryüzüne yaydığı canlılarda, kesin olarak inanan bir toplum için ibret verici işaretler vardır. Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah'ın gökten indirmiş olduğu rızıkta (yağmurda) ve ölümünden sonra yeri onunla diriltmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır.” (45/3, 4, 5; Ayrıca bkz. 2/164; 10/6; 16/12)

Allah her şeyin yaratıcısıdır. “O göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır...” (6/110; 15/85) O yaratmadan sonra köşesine çekilmiş değildir. “... Her an yaratma halindedir.” (55/29) Göklerde ve yerde canlı-cansız bütün varlıkların sadece yaratıcısı değil, aynı zamanda sahibi ve malikidir de. “Gökte ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmıştır.” (4/126; 24/42)

Yeryüzünde her şey insan için yaratılmıştır. (2/29) Yer, gök ve bunlar arasındaki boşuna yaratılmamıştır. (21/16) Her şeyin yaratılış gayesi vardır. Hiç bir şey boş ve anlamsız değildir ve her şey hikmetler ve fayda sağlaması için yaratılmıştır. Allah'ın en güzel bir şekilde yarattığı mülkünde, insan geçici bir süre kalarak (2/36), imtihan edilecektir. (11/7) Bu amaca matuf olarak gökler ve yeryüzü insana bir emanet olarak (33/72-73) verilmiştir.

Yeryüzü sadece insanoğlundan ibaret değildir. Kur'an, insana hitap ettiği gibi, evrene ve diğer canlılara da hitap eder. Bir anlamda tabiat, Kur'an vahyine katılmaktadır. Allah balı ve karınca gibi hayvanlara vahyettiğini bildirir, bazı hayvan türleriyle bitki ve ağaçlara yemin (kasem) eder. Yine, tabiat varlıklarını (yıldızları, ayı, güneşi, bitkileri...) şahit tutar. Kur'an, ne tabiat ile tabiatüstü arasında, ne de insanlar ile tabiat âlemi arasında kesin bir sınır çizmez. Kur'an'm getirdiği ve eğittiği ruh, tabiat âlemini fethedebilecek ve boyun eğdirilecek bir düşman olarak değil; aksine onun dünya hayatında ve hatta bir manada nihâi kaderinde yer alan, dini hayatının ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder.²³ Çünkü, bütün varlıklar daimi surette Allah'ı “lisan-ı hâl” ile tesbih, büyüklük taslamaksızın da O'na secde ederler. “Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız...” (17/44; Bkz.24/41; 57/1; 62/1) “Görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, hayvanlar ve insanların bir çoğu Allah'a secde ediyor...” (22/18) “Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler.” (16/49; Bkz.55/6)

²³ S. Hüseyin Nasr, “İslam ve Çevre Bunalımı”, *İslami Araştırmalar*, C.4, S. 3, Ank., 1990, s. 157

Esasta insan ile diğer varlıklar birbirlerine yabancı ve ayrı varlık alanları teşkil etmezler. “Mahlukat”ın bir parçası olması sebebiyle insanla diğer varlıklar arasında bir fark yoktur. “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır.” (6/38)

Ancak, Allah kendisine verdiği meziyetlerle insanı diğer varlıklardan farklı ve üstün kılmıştır. Allah'ın bütün isimleri kendisine öğretmesi (2/31), yeryüzünde kendisinin “halife”si (vekil, temsilci) yapması (2/30), onu “mahlukat”ın en şerefli yapıyor. Ve bu özellikleriyle insan evrende özel bir konuma yükselir. “Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın bir çoğundan cidden üstün kıldık.” (17/70)

Yine de, insanın dünyadaki bu ontolojik mertebesi, diğer varlıklardan üstünlüğü, kulluk bilincini yerine getirmesiyle mümkün olabilecektir. Çünkü o, her şeyden önce Allah'ın bir kuludur ve O'nun “kavlî ve kevnî vahyi”ne göre yaşamını düzenlemek, istikamet üzere olmak zorundadır.

İnsanın “eşref-i mahlukat” olması sebebiyle tabiat insanın yararlanması için onun hizmetine ve emrine verilmiştir. “Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkanları) sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi?”²⁴ (31/20)

Böylece İslam, insanla tabiatı birbirinden büsbütün ayırmadan, bütüncül bir “evren” görüşünü korumuş, kozmostaki ve tabiattaki düzenin damarlarında ilahi bağışın, bereketin aktığına dikkati çekmiştir. İnsan aşkın ve tabiatüstü olanın peşindedir ama, arkaplanda, inayete ve tabiatüstüne aykırı, dindışı bir tabiat söz konusu değildir. İnsan için tabiat, kendisinden yararlanmanın yanı sıra, bir “tefekkür” alanı, ona bir “haber” ulaştırır geniş bir semboller hazinesidir.²⁵

Ne var ki, insan, kendisini farklı ve üstün kılan görev ve sorumluluk alanını ihmal etmesi halinde değerini de, hazinesini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Zaten tabiat, kendisinin sorumsuzca sömürülmesine tepki

²⁴. Bir şeyin bir kimsenin emrine verilmesi ile, ya o kimse o şeyden yararlanmaya yetkiyi kılınır, ya da o şey o kimseye yarar sağlasın ve onun çıkarlarına hizmet etsin diye bir kanun ve düzene tabi tutulabilir. Allah, göklerde ve yerdeki her şeyi insana bir ve aynı anlamda musahhar kılmamış, hava, su, ateş, bitkiler, hayvanlar, madenler gibi bir çoğunu birinci anlamda; güneş, ay... vs. ikinci anlamda musahhar kılmıştır. (Mevdudi, *Tefhimü'l-Kur'an*, C.4, İnsan Yay., İst., 1987, s. 299) Ayrıca konu ile ilgili bkz. İbrahim, 14/32-33; Hac, 22/65; Mülk, 67/15; Casiye, 45/13.

²⁵ S. Hüseyin Nasr, a.g.e., s. 122.

vermekte, adeta insanoğlunu cezalandırmaktadır. “Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi elleriniz yüzündendir...” (42/30) Kirlilik²⁶, nesli tükenen hayvan ve canlı türleri, çölleşme, ozon tabakasının delinmesiyle ultraviyole ışını sağnakları, orman yangınları, asit yağmurları, kuraklıklar, seller... toplumsal denge sorunları, açlık, aids, mezhebi çatışmalar, yoksulluk, sömürü... Bütün bunlar ve daha niceleri insanın kendi işlediklerinin sebep olduğu, olmaya devam ettiği sonuçlar değil midir?” İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler.” (30/41)

Allah, insanın kendi irade ve eylemlerinin sonucu ortaya çıkan “fesaf’ın (bozulma, düzensizlik, kaos, terör) bir kısmının dünyada ibret olsun diye karşılığını verirken, fiziksel ve toplumsal çevrenin bozulmasına sebebiyet verenlere asıl cezayı “hesap günü”nde verecektir.

Çünkü, her şey bir ölçü dahilinde bir denge ile yaratılmıştır. (54/49) Canlı-cansız tüm evreni kuşatan bu dengeyi, insanların fiziksel-ruhsal ihtiyaçlarını karşılayan bu sistemi, düzeni bozmaya (55/8), fesat çıkarmaya kimsenin hakkı yoktur. Allah bozgunculuğu sevmez. (2/205)

İnsan olmak demek, yeryüzünde Allah’ın halifesi olma konumunun gerektirdiği sorumluluğun bilincinde olmak demektir. Allah’a kulluğu, yani O’nun buyruklarına ve kurallarına uymayı yadsıyan bir insanlığın gücünü sınırsız, koşulsuz, çıkarıcı, bencil güdülerle kullanması halinde tabiat için bundan daha tehlikeli bir şey yoktur. Yine, kendisini artık Allah’ın kulu olarak görmeyen ve bundan dolayı da kendisinin ötesinde bir varlığa biat etmeyen bir halifetullah’tan daha tehlikeli bir varlık yoktur.²⁷

İnsanın sahip olduğu dünya görüşü ve değer yargılarının çevresiyle olan ilişkilerinde temel belirleyici olduğu gözönünde bulundurularak, çevre sorunlarının sadece teknolojik önlemler ve yasal düzenlemelerle çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine, konunun ahlâkî boyutu gündeme gelmiştir. Bunun sonucu olarak, insan-tabiat ilişkilerini ahlaki bir bağlamda açıklamaya, uyumu yeniden kurmaya yönelik bir “çevre ahlâkî” oluşturulmaya başlanmıştır.²⁸

²⁶ 1952 yılı aralık ayında Londra’da kirli hava nedeniyle bir hafta içinde 4000 kişi yaşamını yitirdi. (Ruşen Keleş-Can Hamamcı, *a.g.e.*, s. 15)

²⁷ S. Hüseyin Nasr, *a.g.m.*, ss. 161-162.

²⁸ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Özdemir, *a.g.m.*, ss. 295-317; İbrahim Özdemir, “Çevre-Ahlak İlişkisi”, *Felsefe Dünyası*, S.14, Ank., 1994, ss. 49-60.

Çevre problematiğinin bir olgu olarak tarihsel, düşünsel kökeniyle, dinlerin Tanrı-insan-tabiat ilişkilerine bakışını, mümkün olduğunca temel paradigmaları çerçevesinde tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmamızın²⁹ sonunda; günümüzde evrensel bir nitelik kazanan ve insanlığı ve ekolojik dengeyi tehdit eder hâle gelen çevre sorunlarının arka planında, Rönesans ve sonrası Batı'da ortaya çıkan ve büyük değişime sebep olan yeni "egemenlik" anlayışının önce düşünsel alanda/planda, daha sonra da bu anlayışın endüstriyellemesiyle ortaya çıktığı söylenebilir. İnsan-tabiat ilişkilerindeki bu yeni anlayışın geleneksel Yahudi-Hıristiyan geleneğinden kaynaklandığı hususundaki tartışmalarda bir sonuca ulaşamamakla birlikte, egemenlik yerine "kahyalık ve koruyuculuk"un esas alındığı, ıslah edilmiş yeni çevreci bir teolojik anlayış ortaya çıkmıştır.

Batı uygarlığının dışındaki bütün kadim uygarlıklarda, geleneklerde, bilhassa Hind, Çin ve Japon dinlerinde, şâni yüce, kutsal bir tabiat anlayışının olduğu, bu dinlerin neredeyse "ekolojik dinler" denilebilecek özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

İslam'da ise, tümüyle evren Allah'a aittir. O, her şeyin yaratıcısı, sahibi ve malikidir. Yeryüzü insana geçici bir süre, imtihan için, emanet olarak "musahhar" kılınmıştır. İnsana emaneti en iyi bir şekilde koruması öğütlenmiş, fiziksel ve toplumsal hayatta fesat çıkarmaması, bozgunculardan olmaması istenmiştir. Bu sebeple gerek kadim uygarlıkların ve geleneklerin ve gerekse İslam uygarlığının bugünkü anlamda çevre sorunları olmamıştır.

Ancak, günümüzde çevre sorunları sadece modern batı toplumların ilgilendiren bir sorun olmaktan çıkmış, evrensel bir boyut kazanmıştır. Dolayısıyla,

²⁹ Konunun dinsel boyutuyla ilgili ülkemizde bir literatür oluşmaya başlamıştır. Referanslarımızın dışında görebildiğimiz ilgili çalışmalar: Mehmet Bayraktar, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşl. Bşk. Yay., Ank., 1992; İbrahim Canan, *İslam'da Çevre Sağlığı*, Cihan Yay., İst., 1986; Kemal Atik, *Kur'an ve Çevre*, E.Ü. Yay., Kayseri, 1992; Turhan Günay, *İslam ve Kur'an'da Ağaç, Yeşil ve Toprak*, Tema Vakfı Yay., İst., 1995; Faruk Gürbüz, *Kur'an'da Denge*, Denge Yay., İst., 1997; İzzet Er, "Müslüman ve Çevresi", *Altınoluk*, S. 16, İst., 1987, ss. 18-19; Musa K. Yılmaz, "Çevre Kirliliğine Bir Başka Açıdan Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, C.27, S.3, Ank., 1991, ss. 37-57; Talat Sakallı, "Hadisler Açısından Çevre İsrarı", *Diyanet İlmî Dergi*, C.27, S.33, Ank.1991, ss.59-65; Sadık Kılıç, "Vahiy Açısından Çevre Bilinci", *Yeni Şafak*, 10.10.1995; Orhan Çeker, "İslam'da Çevre Sağlığı", *İlim ve Sanat*, S.38, İst., 1995, ss. 76-82; Naci Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkilerinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", *U.Ü.İlâhiyat Fak. Dergisi*, C.9, S.9, Bursa, 2000, ss. 361-376; *İnsan ve Çevre, Sempozyum Tebliğleri*, İnsanlığa Hizmet Vakfı Yay., İst., 1992 içinde; A. Rıza Temel, "İslam'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi", ss. 69-82; Servet Armağan, "İslam Çevre Hukukunun Genel Esasları", ss. 243-259...

böylesine global bir problematiğin çözüm çabalarının da aynı ölçülerde olması kaçınılmazdır.

Bugün anlaşılmıştır ki, çevre sorunları ancak bütünsel bir yaklaşımla çözümlenebilir. Bu bütünsellik içinde ahlâkî yaklaşım ve dini kurallar, özellikle İslam'ın Allah merkezli öğretisi önemli bir rol oynayabilecektir. Hans Freyer'in dediği gibi³⁰, modern dönemlerin kendini yaşatan enerji birikimlerine (kömür, petrol, uranyum...) ihtiyacı olduğu kadar, ruhsal ve manevi enerji birikimlerine de ihtiyacı vardır. Bu manevi birikimleri işletmek, onları toplum düzeninin yeni formları içine akıtıp verimli kılmak; asıl yapılması gereken bu olmalıdır. Bugün bu, yeryüzünde bütün uluslara düşen bir görevdir. Bu görev, bütün ulusları ilgilendirdiği gibi, tarihimizin geleceği de bu görevin yerine getirilmesine bağlıdır. Bunun için ekonomik, sosyal, kültürel, yasal çözümlenme ve düzenlemelerin yanı sıra bilhassa ahlâkî/manevî formülasyonlar ve ortak platform oluşturmak için dinler arası diyaloga da ihtiyaç vardır.

³⁰ Hans Freyer, *İndüstri Çağı*, Çev. Hüseyin Batuhan, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İst., 1954, ss. 50-51.